

**Особистість у контексті проблеми соціалізації аномальної дитини// Зб. наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка. Серія соціально-педагогічна. Вип. 20. У двох частинах. Частина 1. – Кам'янець-Подільський: Медобори-20006, 2012. – С.257-265.**

Для визначення психолого-педагогічних засобів розвитку аномальної дитини (як і без відхилень у розвитку)у процесі її соціалізації, необхідним є розгляд змісту найважливішої базової категорії психології - категорії особистості. Саме особистість та її становлення є пріоритетною цінністю суспільних, і, зокрема освітніх, впливів на дитину; саме особистісне становлення є вершинною метою психічного розвитку людини. Розуміння суті особистості, її характеристик, детермінант становлення, з урахуванням специфічних закономірностей та можливостей аномального розвитку, є необхідною умовою забезпечення адекватності, повноти цього процесу та досягнення корекційно-розвивальних ефектів.

Стаття є результатом теоретичного дослідження проблеми на основі аналізу праць таких вчених, як К.О.Абульханова, Б.Г.Ананьєв, Г.М.Андрєєва, І.Д.Бех, Л.С.Виготський, В.К.Гербачевский, А.Б.Коваленко, А.Г.Ковальов, М.Н.Корнєв, Г.С.Костюк, О.М.Леонтєв, Б.Ф.Ломов, С.Д.Максименко, В.М.Маркін, А.В.Мудрик, С.А.Мул, І.М.Палей, Б.Д.Паригін, А.В.Петровський, К.К.Платонов, В.В.Рибалка, Л.Д.Столяренко, Д.І.Фельдштейн, Т.Шибутані та ін., а також власних досліджень[1-5 та ін.].

Розкриття поняття особистості передбачає визначення найсуттєвішого у його змісті щонайперше на основі співставлення понять *«індивід»*, *«особистість»*, *«індивідуальність»*, *«об'єкт та суб'єкт впливів»*.

Первинним щодо низки цих понять є поняття *«людина»*. У широкому плані людина визначається як суспільна істота, яка є ступенем розвитку тварин на землі, що здатна до виробництва засобів праці та їх використання, має складно організований мозок, свідомість, мовлення. У свою чергу, людина розглядається як індивід, особистість, індивідуальність. Формування дитини як

особистості потребує врахування та адекватне використання відмінностей між цими поняттями.

Індивід, на думку переважної більшості вчених, - це представник людини як біологічної істоти. А тому індивід – це носій природних, біологічних властивостей, які даються людині переважно від народження. Такі властивості уможливають бути самостійним живим організмом, представником *homo Sapiens*. Людина індивідом народжується. До індивідних властивостей (за Б.Г.Ананьєвим) відносяться первинні: 1) індивідуально-типологічні властивості – конституційні (особливості фізичної будови людини); нейродинамічні (особливості діяльності нервової системи); білатеральні (властивості функціональної геометрії тіла у вигляді симетрії та асиметрії); 2) вікові та статеві властивості; та вторинні, які виникають на основі первинних і «надбудовуються» над ними, - органічні потреби, темперамент, задатки.

У цілому індивідні властивості людини розглядаються у психології як природня, біологічна умова (біологічний чинник, основа) онтогенетичного, у тому числі й особистісного, розвитку людини. У зазначеному аспекті найбільше значення мають центральна нервова система, головний мозок, аналізатори, стан здоров'я, задатки. Так, до умов нормального розвитку індивіда Г.М.Дульнев та О.Р.Лурія відносять:

1) “нормальну роботу головного мозку та його кори”, тобто необхідну нейробиологічну готовність з боку різних мозкових структур та всього мозку в цілому як системи;

2) “нормальний фізичний розвиток дитини та пов'язане з ним збереження нормальної працездатності, нормального тонуусу нервових процесів”;

3) “збереженість органів чуття, які забезпечують нормальний зв'язок із зовнішнім світом”.

Л.С.Виготський також стверджував, що розвиток вищих форм поведінки потребує певної міри біологічної зрілості, певної структури як передумови.

У дефектології представлено дані щодо впливу на виникнення порушень психофізичного розвитку таких біологічних чинників, як:

- хромосомно-генетичні відхилення в організмі дитини;
- ендокринні захворювання матері (наприклад, діабет);
- інфекційні та вірусні захворювання матері під час вагітності (краснуха, токсоплазмоз, грип);
- венеричні захворювання батьків (гонорея, сифіліс);
- розбіжність резус-факторів;
- біохімічні шкідливі впливи (радіація; екологічні забруднення навколишнього середовища важкими металами (ртуть, свинець); використання харчових добавок, неправильне використання медичних препаратів; використання їжі рослинного походження – фруктів, овочів, зелені, - вирощених на землі, надміру удобреній штучними добривами. Особливо шкідливими ці впливи є на батьків до вагітності жінки, на жінку під час вагітності та на дитину в постнатальний період;
- алкоголізм і наркоманія батьків, особливо матері;
- гіпоксія (киснева недостатність);
- токсикоз матері під час вагітності, особливо в другій її половині;
- патологічний перебіг пологової діяльності жінки, особливо травматизація головного мозку дитини;
- серйозні відхилення в соматичному здоров'ї матері (у тому числі недоїдання, загальна соматична ослабленість, гіповітаміноз);
- мозкові травми в дитини, тяжкі інфекційні та токсико-дистрофічні захворювання в постнатальний період;
- хронічні захворювання дитини в ранньому та дошкільному віці (діабет, захворювання крові, серцево-судинні хвороби, астма, туберкульоз) та ін.

Природня основа обумовлює виникнення особливостей психіки, шляхів та способів розвитку, позначається на рівні та висоті досягнень у ньому. Саме в спеціальній психології представлено найбільшу кількість наукових даних щодо впливу біологічного чинника на виникнення особливостей психічного розвитку дитини, на становлення її особистісних якостей. Доведено, що вплив

біологічного чинника на виникнення відхилень у розвитку залежить і від таких параметрів дизонтогенезу (за даними Г.Є.Сухаревої, М.С.Певзнер, В.В.Лебединського, Е.Г.Симерницької та ін.), як: час патогенних впливів, етіологія порушень, розповсюдженість порушення, ступінь порушення міжфункціональних зв'язків [1, стор.36-39].

Але й відмічається, що формування мозкових систем людини (як біологічної умови розвитку) відбувається в процесі його предметної та соціальної активності. Таким чином показується вплив соціальних умов на становлення біологічної основи психофізичного розвитку людини.

Народившись, людина-індивід потрапляє у соціальні умови, під їх вплив, засвоює соціальний досвід (соціалізується) у формі знань та способів дій щодо навколишнього природного та соціального середовища, форм активності (діяльності, спілкування, поведінки). І тоді людина-індивід стає особистістю. Лише аналіз відносин «індивід-суспільство» дозволяє розкрити основу властивостей людини як особистості (Б.Ф.Ломов).

До соціальних умов відносять умови зростання дитини, її перебування в сім'ї та ставлення до неї, коло та особливості спілкування, і щонайперше навчання та виховання. Так, Г.М.Дульнев та О.Р.Лурія особливе значення для нормального розвитку надають систематичності та послідовності навчання дитини у сім'ї та закладах освіти.

Говорячи про досліджувану проблему в контексті аномального розвитку, слід зазначити, що соціальні впливи на розвиток дитини т мають місце ще до її народження. Йдеться про несприятливі соціальні ситуації, в яких знаходиться мати дитини і які спрямовані проти самої дитини, довготривалі негативні переживання матері, сильні короточасні стреси. Суттєвий вплив має і психологічний стан матері під час пологів. Але вплив соціальних умов на розвиток дитини ще більше зростає, коли вона народжується.

Незважаючи на те що розвиток аномальної (як і нормальної) дитини в цілому визначається сполученням біологічних та соціальних умов, природного та культурного планів розвитку (що утворюють по суті єдину низку соціально-

біологічного формування особистості дитини (Л.С.Виготський), саме соціальні умови є провідним чинником психічного розвитку та становлення особистості. Адже дитина навіть з органічними ураженнями головного мозку, потрапляючи в спеціальні умови навчання та виховання, під своєчасний коригуючий вплив, здатна до успішної соціалізації та подальшої інтеграції у систему суспільних відносин. І навпаки: у дитини зі сприятливими біологічними передумовами розвитку при відсутності нормальних соціальних умов зростання можуть з'являтися певні вади. Про це свідчать і факти виникнення відхилень у розвитку, зокрема «синдрому госпіталізму», в умовах комунікативної та емоційної депривації.

На користь наведеного положення говорить й уявлення Л.С.Виготського про структуру дефекту у аномальної дитини, відповідно до якого особистісні відхилення (ускладнення) є похідними від ядерних та первинних ускладнень та залежать від соціальних умов зростання. Саме особистісні ускладнення, що найменшою мірою пов'язані з ядерними (органічними) пошкодженнями аналізаторів, центральної нервової системи, найбільше піддаються корекції, навчанню та вихованню – загалом спеціальному педагогічному впливові.

Таким чином, у психології особистісний розвиток пов'язується з входженням людини-індивіда у суспільні відносини, із соціалізацією. У зв'язку з цим Л.С.Виготський відмічає, що особистість – поняття соціальне, надприродне. А найпростішими визначеннями особистості, відповідно, є такі: особистість – це соціалізований індивід; це носій суспільних відносин; це носій соціальних (соціально-значущих) властивостей; це соціальна якість людини.

Звідси соціалізація, як засвоєння суспільного досвіду, а повніше - формування особистості в певних соціальних умовах; процес засвоєння особою соціального досвіду, у ході якого вона перетворює соціальний досвід у власні цінності та орієнтації, вибірково залучає до своєї системи поведінки ті норми і шаблони, які прийняті у суспільстві, є першою найважливішою детермінантою становлення особистості.

Однак, чи достатньо цієї детермінанти для того, щоб сформувалася особистість, яка завжди асоціюється з унікальністю, неповторністю?

Більш глибокий аналіз проблеми показує, що має місце друга обов'язкова детермінанта формування особистості. І нею є процес індивідуалізації – набуття людиною все більшої самостійності, а найголовніше – формування власного унікального способу життя та власного внутрішнього світу. Процес індивідуалізації характеризується тим, що становлення особистості на певній стадії починає забезпечуватися самодетермінацією, тобто особистість сама починає організовувати своє життя, власний розвиток. Завдяки чому це стає можливим?

Загальною передумовою самодетермінації розвитку є виникнення самосвідомості. Дитина, ставши суб'єктом, переходить в істоту, яка усвідомлює себе як суб'єкт (від дитини чуємо вже «Я», «Я сам», а не «Дмитрик»). Тобто, основою самосвідомості є здатність до усвідомлення себе, рефлексія. Саме тоді дитина може усвідомлювати та оцінювати себе в цілому, свої якості, відмічати у собі позитивне та негативне, що є передумовою здійснення саморегуляції, самовиховання<sup>1</sup>. У зв'язку з цим Л.С.Виготський відмічав, що вищим рівнем розвитку особистості є рівень самоорганізації завдяки розвитку самосвідомості, рефлексії.

Таким чином, *становлення особистості забезпечується складною, системною детермінацією. Це:*

*1) соціальна детермінація в процесі соціалізації, яка по своїй суті є зовнішньою, та*

*2) самодетермінація в процесі індивідуалізації завдяки розвитку самосвідомості, яка є внутрішньою.*

При цьому важливо враховувати, що самодетермінація доповнює соціальну детермінацію, забезпечуючи повноту та завершеність особистісного зростання.

---

<sup>1</sup> Пік зростання самосвідомості як основи самовиховання в нормі припадає вже на підлітковий вік.

Виходячи з суті системної детермінації становлення особистості, можемо дати визначення особистості з акцентом на кожній з виділених детермінант.

Так, особистість у психології визначається щонайперше як суспільно-психологічна сутність людини, яка формується в результаті засвоєння нею суспільно-історичного досвіду людства. Аналіз такого визначення свідчить, що в ньому відображається перша детермінанта становлення особистості – процес соціалізації, а особистість постає як об'єкт соціальних впливів.

Таким чином, ми торкаємося питання суті понять «об'єкт» та «суб'єкт» впливів у контексті проблеми особистісного становлення. Об'єкт – людина, щодо якої здійснюються впливи (передусім соціальні). Суб'єкт же – це людина, яка сама здійснює впливи, регулює свою активність (діяльність, спілкування, поведінку), психічну діяльність, її прояви, свій власний розвиток. Завдяки тому, що особистість – це суб'єкт, вона здатна до саморегуляції, здатна «дати собі раду» у плані актуальних, найближчих потенційних дій, дій на життєву перспективу (Б.Ф.Ломов) та в плані саморозвитку. Особистість – це здатність індивіда жити крізь призму свого життєвого вибору, відповідальності за нього (В.М.Маркін). На думку Б.Г.Ананьєва, особистість – це суспільний індивід, об'єкт та суб'єкт історичного процесу. Особистість, за В.М.Маркіним, – це суб'єкт як діяч, ініціатор власної активності.

Ми підійшли, таким чином, до визначення суті особистості, у якому б відображалися обидві найважливіші детермінанти становлення особистості – процеси соціалізації та індивідуалізації – та в якому б особистість поставала б не лише як об'єкт, а й суб'єкт впливів. Таким визначенням може бути наступне. Особистість - це саморегульоване системне утворення, що складається з соціально значущих психічних властивостей, які забезпечують вибірковість відношень та регуляцію поведінки людини як поведінки суб'єкта активності.

При цьому слід відмітити, що в характеристиці особистості дуже важливою є ознака відносної сталості, певної прогнозованості, наявності стрижня (особистість – «як качан капусти»). У зв'язку з цим особистість розглядається як стійкий психічний склад людини (К.О.Абульханова).Окрім

того, в якості змістових ознак особистості С.Д.Максименком наводяться цілісність, унікальність, активність, вираження, відкритість, саморозвиток і саморегуляція. За В.М.Маркіним найвищими критеріями успішності особистісного зростання (або сформованості особистості) є:

- 1) ефективність діяльності;
- 2) максимальна самореалізація (професійна та екзистенційна задоволеність);
- 3) досягнення найвищого рівня розвитку (реалізація здібностей).

Зрілість же особистості виявляється у свідомому керівництві своєю поведінкою, тобто у здібності бути адекватним й активним соціальним суб'єктом.

Отже, ми розглянули суть понять «індивід» та «особистість». Однак зміст поняття особистості буде розкритим недостатньо, якщо не сказати про поняття «індивідуальність». Поняття «індивідуальність» вказує на неповторність людини, на психофізичну цілісність людини і як індивіда, і як особистості. Тобто, в індивідуальності представлено неповторні індивідні та особистісні властивості, які злито воєдино та які й створюють те унікальне, що є в людині. Індивідуальність - це інтегративна унікальність людини.

Наведемо найбільш суттєві думки вчених щодо суті індивідуальності та її співвідношення з особистістю. Б.Г.Ананьєв вважає, що індивідуальність – продукт злиття соціального та біологічного в індивідуальному розвитку людини. Якщо особистість - це «вершина» всієї структури людських властивостей, то індивідуальність – це «глибина» особистості та суб'єкта. При цьому Л.С.Виготський говорить про те, що особистість – поняття вужче, ніж індивідуальність (дійсно, адже в індивідуальності представлено не лише особистісні, а індивідні властивості!).

Підведемо підсумки щодо співвідношення понять «індивід», «особистість», «індивідуальність», висловивши наступне: 1) індивідом народжуються, 2) особистістю стають, 3) індивідуальністю стають, відстоюючи



її. Не кожний індивід є особистістю та індивідуальністю, але кожна особистість й індивідуальність є індивідом.

Ми розкрили суть особистості, використовуючи аналіз та узагальнення найбільш поширених поглядів вчених-психологів на проблему, а саме щодо співвідношення понять «індивід», «особистість», «індивідуальність», «об'єкт та суб'єкт впливів» як різних рівнів організації людини, та щодо системної детермінації становлення особистості.

Зважаючи на те, що особистісний розвиток аномальної дитини, як і її розвиток загалом, відбувається за загальними закономірностями, характерними й для розвитку нормальної дитини, робота з такою дитиною у плані вивчення та корекційно-розвивального впливу має проводитися з орієнтацією на єдине розуміння суті особистості, її своєрідності, забезпечення детермінант становлення, досягнення повноти характеристик (ознак) та критеріїв сформованості й зрілості, про що йшлося у статті. Для адекватності та повноти вивчення дитини та педагогічної роботи з нею не менш важливим є врахування й структури особистості<sup>2</sup>, відповідно до якої добирається діагностичний інструментарій, здійснюється інтерпретація отриманих даних, визначаються напрямки, зміст та засоби роботи тощо. Значущим є врахування й стадій соціалізації дитини, за якими здійснюється робота з формування особистості дитини (стадії адаптації, індивідуалізації, інтеграції, трудової). Кожний етап соціалізації має свій зміст, показники вивчення стану особистісного зростання, відповідний діагностичний інструментарій, психолого-педагогічні засоби впливу та показники ефективності [2,3]. Необхідно враховувати й розуміння суті особистісного та системно-структурного підходу в психології та педагогіці до вивчення, пояснення досліджуваного явища та проведення відповідної роботи з дітьми [4,5].

Водночас слід відмітити, що розвиток аномальної дитини відбувається за своїми специфічними для всіх аномальних дітей та для кожної конкретної

---

<sup>2</sup> У вітчизняній психології найбільш використовуваними у теорії та практиці психології та педагогіки є структури особистості за А.Г.Ковальовим, К.К.Платоновим, В.В.Рибалкою, С.Д.Максименком.

категорії закономірностями, відповідно до структури дефекту, до можливостей та особливостей дітей, що має позначатися й на визначенні стратегії та тактики як дослідної, так і практичної діяльності в плані розв'язання проблеми формування особистості дітей з вадами психофізичного розвитку.

### Список використаних джерел

1. Синьов В.М., Матвєєва М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталості дитини: Підручник. – К.: Знання, 2008. – 359 с.
2. Хохліна О.П. Забезпечення соціалізації дитини як мета діяльності спеціального освітнього закладу // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: Наук.-метод.зб. Вип.11.– К.: Науковий світ, 2009. – С.287-291.
3. Хохліна О.П. Психолого-педагогічне забезпечення соціалізації дитини з порушеннями психофізичного розвитку у спеціальному освітньому закладі: теоретичний аспект проблеми // Вісник Луганського нац. ун-ту ім.Т.Г.Шевченка. Педагогічні науки. – Луганськ, 2011. - №23(234) грудень. – С.211-219.
4. Системний, діяльнісний та особистісний підходи як методологічний інструментарій діяльності дефектолога // Зб. наук.пр. Кам'янець-Подільського університету ім.І.Огієнка. Серія Соціально-педагогічна. Вип.11. – Кам.-Поділ.: «Аксиома», 2009. – С.130-133.
5. Хохліна О.П. Організація педагогічної роботи у спеціальних закладах освіти на основі системно-структурного підходу // Вісник Луганського нац. ун-ту ім.Т.Г. Шевченка: Педагогічні науки. Частина П. - Луганськ, 2011. - №14(225) травень. – С.75-80.

У статті розкривається суть особистості, розуміння якої є необхідною умовою психолого-педагогічного забезпечення соціалізації аномальної дитини. З цією метою розглядаються питання співвідношення понять «індивід», «особистість», «індивідуальність», «об'єкт та суб'єкт впливів», а також

системної детермінації становлення особистості (соціалізація та індивідуалізація).

**Ключові слова:** особистість, індивід, індивідуальність, соціалізація, індивідуалізація, аномальна дитина.

В статті розкривається сутність личности, понимание которой является необходимым условием психолого-педагогического обеспечения социализации аномального ребенка. С этой целью рассматриваются вопросы соотношения понятий «индивид», «личность», «индивидуальность», «объект и субъект влияния», а также системной детерминации становления личности.

**Ключевые слова:** личность, индивид, индивидуальность, социализация, индивидуализация, аномальный ребенок.

The article deals with the nature of a personality, the understanding of which is the necessary condition for psychological-pedagogical ensuring of a physically and mentally defective child socialization. For this purpose there are discussed the problems of the relation between the notion “individual” , “personality”, “individuality”, “object and subject of influence” and systematic determination of a personality formation.

**Key words:** personality, individual, individuality, socialization, individualization, physically and mentally defective child.

